

ПРОЛОНГИРАНО РАСЕЉЕНИШТВО И КУЛТУРНО ПАМЋЕЊЕ: АНТРОПОЛОШКА СТУДИЈА СЛУЧАЈА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ЖИВОТА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Рад је заснован на контекстуалној антрополошкој анализи одабраних дела Радмиле Тодић Вулићевић, ауторке која кроз своје стваралаштво наративизује проживљено искуство расељеништва из Приштине, и са њим повезана сећања. Предмет анализе чине дневнички запис, *Косово и Метохија: имање и немање* (2004), књига *Приштина, Приштевци и време* (1999) и аматерски документарни филмови: *Погачом омеђен људски живот* (2013), *Приштина: несавршена (незавршена) прича* (2016), *Жути аутобус* (2018), *Један дан живота* (2019). Применом теоријско-методолошких оквира антропологије књижевности и визуелне антропологије, разматра се статус издвојене грађе као допунског материјала при антрополошким теренским истраживањима пролонгираног расељеништва Срба са Косова и Метохије. Одабраним изворима приступљено је као медијумима који учествују у конструкцији *културног памћења*, при чему је циљ рада интерпретација односа према прошлости и формулација припадности, које се јављају у изабраним делима, најчешће у саставу описа и екранизације друштвеног и културног живота Срба на Косову и Метохији, међуетничких односа и њихових импликација.

Кључне речи: интерно расељена лица, пролонгирано расељеништво, Косово и Метохија, Срби, културно памћење, антропологија књижевности, визуелна антропологија.

Истраживања о *процесу нестајања* Југославије указују на значај сукоба интерпретација,³ насталих диференцирањем културног памћења по етничким и националним основама, које је уобличавано у складу са новонасталим друштвено-политичким потребама (Бакић, 2011: 19; Кулјић, 2006:

¹ истраживач приправник, nevena5co9@gmail.com

² Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/ 200020 од 03.02.2023. године.

³ Термиолошке одреднице о *процесу нестајања* државе, дефинисане наспрам фактора од утицаја на крајњи исход, износи Јово Бакић (Бакић, 2011: 19-20).

190-192; Наумовић, 1999; Đerić, 2010: 51). Због тога не чуди што су употреба прошлости и њено преиспитивање своје упориште нашли у књижевном и филмском стваралаштву, као значајним медијима у имагинирању заједница (Anderson, 2006: 5-7). Агресија НАТО-а, често посматрана као последња етапа процеса нестајања Југославије, подједнако као и сукоби који су јој претходили, условила је и потребу за анализом дела импрегнираних сећањем на конфликт, чија контекстуализација доприноси разумевању актуелних друштвених процеса (Hejden, 1999: 193-208; Bakić, 2011: 135-137; Noris, 2018: 175). Ослањајући се на увиде проистекле из описане истраживачке области, рад се ограничава на домен наративизације искуства расељеништва Срба са Косова и Метохије, посматраног као једне од последица НАТО агресије, али и насиља након њеног окончања.⁴

Студија случаја, презентована у раду, има за циљ разумевање специфичности феномена *културне трауме*.⁵ Предмет њене анализе заснован је на одабиру књига *Косово и Метохија: имање и немање* (2003), *Приштина, Приштиневци и време* (1999), и аматерских документарних филмова *Погачком омеђен људски живот* (2013), *Приштина: несавршена (незавршена) прича* (2016), *Жути аутобус* (2018), *Један дан живота* (2019), ауторке Радмиле Тодић Вулићевић,⁶ која је уједно и расељено лице. Грађа је допуњена интервјуом са ауторком, као и исказима саговорника прикупљеним током теренског истраживања о расељеништву косовскометохијских Срба, спроведеног на територији Београда, Ниша и Косова и Метохије од 2020. до 2022. године,⁷ и

⁴ По окончању НАТО агресије, и доношењу Резолуције 1244, безбедносни ризици узроковали су присилно измештање Срба и неалбанаца са Косова и Метохије, при чему се наводе различити резултати евиденција интерно расељених лица, према којима је заведено, како Александар Павловић истиче, од оквирно 200.000 до 300.000 особа у расељеништву (Павловић, 2021: 89). Наредни талас присилних миграција Срба и неалбанаца узрокован је организованим насиљем албанских екстремиста 2004. године, процењује се да је током Мартовског погрома протерано око 4.000 Срба и неалбанаца (Јокић, 2004: 8).

⁵ *Културна траума*, према оквиру који поставља Пјотр Штомпка, конципирана је као друштвени процес интерпретације догађаја од истакнутог значаја на пољу националне и етничке идентификације (Sztompka, 2000: 450-451). У склопу потенцијалних узрока трауме овог реда, којој претходи „културна дезоријентисаност“, поменути аутор набраја „присилне миграције, депортацију, етничко чистишење“, и друге појаве које могу чинити њен основ (Sztompka, 2000: 452). Негативно памћење, као врста трауме починитеља, којој Тодор Кулић даје посебан значај, није анализирано у склопу овог рада, иако се његови обриси увиђају у одабраним делима (Кулић, 2006: 294).

⁶ Радмила Тодић Вулићевић рођена је 1955. године у Урошевцу. Својевремено, по присилном напуштању Приштине 1999. године радила је у Грачаници при измештој Општини Приштина, живећи на релацији Ниш–Грачаница. Сада је пензионисана, и укључена у рад хуманитарног удружења *Срећна породица*, чији је оснивач.

⁷ Истраживање је спроведено у склопу израде докторске дисертације „Стратегије идентификација интерно расељених лица са Косова и Метохије: антрополошка анализа усмених и писаних наратива о дому“, при Одељењу за етнологију и антропологију

конципираног на поставкама темељних антрополошко-лингвистичких студија о интерно расељеним лицима, која су обављена раније (Сикимић, 2004; Сикимић, 2005; Ћирковић, 2012; Златановић, 2018).

Одабир грађе не укључује читав стваралачки опус ауторке,⁸ што раду даје прегледни карактер, док се услед обима материјала разматрају искључиво његови централни тематски оквири. Полазна хипотеза рада, која се надовезује на досадашње закључке из области антропологије миграција и књижевности, јесте да одабрани материјал може чинити допунску грађу при антрополошком истраживању присилних миграција са Косова и Метохије (Ковачевић и Антонијевић, 2018: 60; Брујић, 2020: 147; Fagerlid and Tisdell, 2020). Анализа оваквог карактера не подразумева вредновање дела, чија селекција је првенствено вођена учовавањем *контекстуалних* веза и препознаљивошћу ауторског ангажмана, тј. могућег импакта анализираних репрезентација (Горуновић, 2015: 319; Брујић, 2020: 134).

1. Теоријско-методолошки оквир

Основни предмет анализе је књига *Косово и Метохија: имање и немање*, дневнички запис о проживљеном расељеништву, док остала одабрана дела ауторке имају карактер секундарне грађе, која омогућава промишљање расељеништва у ширем контексту. Истражујући релацију између „нације и нарације“, на чији значај указује Милица Бакић Хејден, анализа трага за елементима сећања који омогућавају разумевање положаја интерно расељених лица (Бакић Хејден, 2006: 125). Спрам тога важно је истакнути запажање Гордане Ђерић да друштвено памћење представља „организовани скуп изабраних успомена заједнице“, при чему се истиче улога књижевности у описаном процесу, који је нужно вођен савременим друштвеним потребама (Ђерић, 2010: 95).⁹ Анализа такође почива на оквирима студија сећања и закључку Тодора Куљића да се ублажавање националних и етничких сукоба може постићи омогућавањем уплива вишегласја на нивоу представа о прошлости (Куљић, 2006: 288). У том домену рад се ослања на приступ

Филозофског факултета Универзитета у Београду.

⁸ Због ограничења обима рада изостављен је ауторкин најновији филм *Чекајући Давора* (2021), који отвара тему отетих лица на Косову и Метохији, изузетно релевантну у контексту расељеништва. Нису укључена ни дела: књига *Мали одмор: Споменар приштинске гимназије* (2006), књиге поезије *Ноћим у облаку* (1997) и *У скривницама своје душе* (2007), књига прозе *Мене воли један пас* (2005), збирка прикупљених лазаричких песама из села Заскок (*Лазаричке песме у селу Заскок код Урошевца*, 1998), коју ауторка помиње у објављеном дневничком запису *Косово и Метохија: имање и немање* (Тодић Вулићевић, 2003: 13, 78).

⁹ Ковачевић и Антонијевић указују на то да функција књижевности у замишљању заједница варира у односу на друштвени контекст и важност других медија унутар њега (Ковачевић и Антонијевић, 2018: 42).

који примењују Драгана Антонијевић и Иван Ковачевић при анализи „гастарбајтерског романа и антрополошке прозе“ као књижевности везане за област миграција, при чему се истражују начини *идентификације* и *саморазумевања*, тј. како аутори истичу – „идентитетске недоумице“, будући да оне настају у „социо-културном и економско-политичком простору“ (Kovačević i Antonijević, 2018: 41-43; Brubaker and Cooper, 2000: 2, 5).¹⁰ С тим у вези указује се на значај личних наратива као *коауторских* продуката, јер они представљају, како Гордана Горуновић напомиње, „интерсубјективне креације већ од сâмог почетка“ (Ochs and Capps, 1996: 31, 35; Saint Arnault and Sinko, 2021; Gogunović, 2019: 60; прев. Н.П.).

Одабир материјала заснива се на тези, заступљеној у антрополошким проучавањима, да књижевност може чинити легитиман извор при истраживању процеса миграција (Fagerlid and Tisdell, 2020; Kovačević i Antonijević, 2018: 59-51). Тако Марија Брујић, одређујући књижевност за предмет анализе, запажа да ова врста истраживачког материјала пружа најверодостојније податке у комбинацији са „вишемесечним теренским истраживањем“, „дубинским интервјуом са аутором“, и анализом релевантних дела његовог опуса (Брујић, 2020: 147). Избор визуелне грађе као допунског материјала при истраживању, базира се на приступу који дефинише Слободан Наумовић напомињући да интерпретација ове врсте извора захтева тумачење два реда, а то су појаве и значења учитана у њену репрезентацију (Наумовић, 1988: 121-122). Полазна претпоставка, у складу са наведеним, јесте да анализа издвојеног материјала може допринети разумевању расељеништва Срба са Косова и Метохије.

2. Контекстуална антрополошка анализа

Стваралаштво ауторке Радмиле Тодић Вулићевић анализирано је као део косовскометохијске књижевности Срба, унутар које је осећај припадности аутора одабраном подручју, по Владимиру Бовану, важан чинилац (Бован, 2004: 71). Анализом косовскометохијске књижевности, Сунчица Денић долази до закључка да њеним хронотопским околностима доминира улога жртве повезана са „архетипом косовског бића“ (Денић, 2011: 80). Изван тематских карактеристика, уочена је и улога продукцијских средстава у обликовању књижевности Срба на овом простору. На примеру финансијских ресурса улаганих у развој културе на подручју Косова и Метохије, тј. средстава доступних за

¹⁰ Употреба аналитичких концепата заснива се на приступу који развијају Родерс Брубекер и Фридрик Купер, уважавањем значаја појма идентитета у пракси, али и преиспитивањем његове сврсисходности при анализи друштвене стварности (Brubaker and Cooper, 2000: 5). Термини *идентификација* и *саморазумевање*, који уводе аутори, користе се у сврху појашњења значења које се приписује националности, као и начина опажања сопства под утицајем присилних миграција (Brubaker and Cooper, 2000: 2).

публикацију часописа посвећених српској књижевности, Миленко Јевтовић закључује да је примена националног кључа водила запостављању развоја српске књижевности, као и напорима да се таква ситуација надвлада (Јевтовић, 2004: 83). Издаваштво је потом било додатно угрожено последицама бомбардовања НАТО-а, при чему је средиште културног живота, измештено у Косовску Митровицу, тј. њен северни део (Денић, 2011: 139, 55). Околности присиле измештања и неравнотеже на пољу међуетничких односа, према цитираној ауторки, довеле су до издвајања *дезорјентисаности* као честог мотива, и појаве „феномена привременог живљења“ у косовскометохијској књижевности (Денић, 2011: 70, 73). Такође, „патетика и патос“ постали су њен неизоставни део, при чему се извантекстуална реалност истакла као вишеструко важна (Денић, 2011: 70).

Поменути описи осликавају контекст настанка књижевних и филмских дела одабраних за анализу, као и тематски оквир дневничке прозе *Косово и Метохија: имање и немање*, која је публикована 2003. године у издању Матице српске, у сарадњи са Координационим центром Србије и Црне Горе за Косово и Метохију. Издвојена књига, која садржи 118 подналова у виду дневничких забелешки почев од 3. 4. 1998. до 4. 10. 2002. године, седам писама, већином датираних, при чему је последње написано у форми поговора, којим се пријатељица обраћа ауторки, један додатни документ, и седам фотографија из Приштине усликаних непосредно након расељеништва, надовезала се на пређашњи ангажман ауторке, уносећи у њега скице расељеничког живота:

„Јуче сам затрпана пасуљем, шпагетама и пиринчем из хуманитарне помоћи, а без пара, кренула у пијачну трговину продавања препродавцима“ (Тодић Вулићевић, 2003: 101; 24. април 2000. год.).

„Продавац јабука није хтео да замени своје воће за пиринач јер, каже: ‘Ти си то добила џабе, а ја сам ги брао’... Није хтела ни жена која продаје јаја, нити онај који је прво хтео, па се предомислио, а издвојио је једну рибу“ (Тодић Вулићевић, 2003: 82; 26. новембар 1999. год.).

Неизвесност, узурпација и уништавање имовине, отмице, негативни стереотипи заступљени у срединама које је расељена популација већински насељавала, сиромаштво, брига о деци, нада о привременом карактеру расељеништва, покушаји повратка, чине калеидоскоп ученог „феномена привременог живљења“, тј. наратива о доживљају напуштениости (Денић, 2011: 73).¹¹ То је путања кретања која је поједина лица водила од доживљаја туристе у месту привременог боравишта, до искуства туристе у пребивалишту из ког су измештена. Описи које ауторка даје препилићу се са прикупљеним исказима испитаника:

¹¹ Захваљујем научном саветнику др Биљани Сикимић на сугестији при конципирању предмета анализе, тј. *наратива о доживљају напуштениости*.

„Ја сам ретко стајао у ред за помоћ, мислим, једноставно, понос ми није дозвољавао, обзиром да су ме људи знали из неке друге приче. Да сам био неко и нешто, и да сад стојим за, не знам, пет килограма, овога, како се зове, пиринча, и не знам шта, нисам могао. Међутим, супруга која иначе много, много више држи до себе него ја, је савила кичму, и због деце, јер се није знало кол’ко ће све то да траје, је почела да улази, у један ред, у други ред, да чека хуманитарну помоћ“ (м., 1959. год., интервју обављен 23. фебруара 2022. год.).¹²

Упркос томе што се не одупире фаталистичкој представи неминуемости расељеништва која, како и сама ауторка открива, накнадно бива учитана у представу конфликта, Радмила Тодић Вулићевић у уводном делу дневника разоткрива личну субјективност и романтичарски занос, да би потом истакла и пресудни утицај политике на живот Срба на Косову и Метохији (Тодић Вулићевић, 2003: 8, 10, 118). Чином писања, којим илуструје замену садржаја хуманитарног пакета за погоднију робу, ауторка полемише са политичким тренутком, пружајући отпор пасивној улози жртве. Контекстуалном анализом дела уочава се да је управо неразумевање са којим се сусрећу расељена лица, на чему ауторка гради наратив доживљаја напуштености, елемент који на нивоу рецепције остаје изван опсега политичке инструментализације, будући да не проналази адекватно место у званичним наративима о прошлости,¹³ као и да се опире хуманитаристичком дискурсу.¹⁴ Доживљај напуштености није налик негативном сећању, које ипак не изостаје у потпуности у анализираној књизи, као и ни у усменим историјама појединих расељених лица:

„Веруј ми, много ме више боле ова понижења, која доживљавамо на путу, у аутобусу, логору од наших људи... То са њима се знало. Увек смо били супротстављене стране, сада је крв пала, непријатељи смо, не можемо више заједно. Они су бројнији, сложнији, имају помоћ, значи да не би били мучени, шиканирани, силоване, морамо да одемо. Где, када те твоји неће“ (Тодић Вулићевић, 2003: 160; 24. јун 1999. год.).

¹² Искази саговорника цитирани су без накнадних корекција, уз изостављање понављања.

¹³ Регионалне екранизације конфликта најчешће занемарују шири контекст сукоба једнострано приказујући жртве, што се одражава и на српску филмску продукцију документаристичког карактера, те се тако у случају НАТО агресије фокус усмерава на војне акције сузбијања терористичких напада на Кошарама и Паштрику; *Ратне приче са Кошара* (2019), *Ратне приче са Паитрика* (2019), док се пак албански наратив огледа у садржајима као што је филм *Дубина II* (2016). Анализа овог сегмента стваралаштва, у складу са критичко-идеолошким приступом који појашњава Тодор Куљић, јасно би указала на процесе уједначавања сећања, тј. званичних наратива и ауторитета унутар њих (Куљић, 2006).

¹⁴ Поједина антрополошка истраживања положаја присилних миграната управо су усмерена на критику хуманитаристичког дискурса посредством којег бројно стање корисника постаје важније од њихових реалних животних услова (Cullen Dunn, 2014: 288-289; Brun, 2016: 398-400).

Приповедање доживљаја напуштености указује на потребу за превазилажењем конфликта, будући да чином нарације ауторка успоставља културни континуитет са расељеним подручјем, којем најпре приписује заветни карактер. У тако постављеном оквиру Албанац јесте примитивни *други*,¹⁵ сложнији и надмоћнији, али уједно и колега, комшија, често и потенцијални сапатник унутар нових политичких конфигурација:

„Мојој познаници из Метохије о којој причам звони телефон. Зове је друга-рица из детињства, школе и са посла, отуда, из Метохије. Албанка. У време бомбардовања нестали су јој муж и два брата, а син извршио самоубиство. Остала је без куће и три локала које је имала пре рата а стекла их је у ових десет година њиховог не-времена. Јаловог живота и пустог времена, зове их стално и жали се на свој народ. Каже да они који су заузели власт нису исти њихови људи, него неки нови борци. Она моли ове Србе да потраже њене најближе по затворима овамо, јер их тамо нема ни међу живима ни међу мртвима“ (Тодић Вулићевић, 2003:103; 27. април 2000. год.)

Из амбивалентне слике *другог* назире се промишљање могућности суживота, тј. другачији карактер међуетничких односа који је својевремено био присутан. Приповедање тиме постаје средство удомљавања, тј. потхрањивања памћења које открива и мултиетнички карактер Приштине, а у значајнијој мери и проблеме који су га угрозили. Ауторка тиме постиже поновно осмишљавање живота чији је квалитет видно нарушен траумом присилне миграције, одржавајући сећање на расељени град, на шта пре свега указује њена књига *Приштина, Приштевци и време*, са којом је дневнички запис интертекстуално повезан. Она иронично бележи да би поменути књига, публикована у процесу расељеништва, могла добити накнадни наслов *Приштина које више нема*, с обзиром на то да је грађа за њу прикупљана у периоду који је претходио НАТО агресији (Тодић Вулићевић, 2003: 38). Кроз записе о Приштини, који ће постати део културног памћења, користећи се различитим изворима, ауторка тако описује модернизацију града, важне референтне тачке попут Хотела „Унион“ и етнички подељеног корзоа, пружајући тиме исечак личне и породичне биографије (Тодић Вулићевић, 1999: 41-44, 52-57, 37-40, 136-142).¹⁶

¹⁵ Појашњавајући развој интеракционистичког приступа стратегијама *идентификације* и антрополошког поимања *другости*, Сања Златановић наводи да наративи о *другом* чине значајан аспект изградње унутаргрупних и извангрупних граница, при чему их је, према мишљењу савремених теоретичара, нужно посматрати као флуидне (Златановић, 2011: 81; Златановић, 2018: 51, 54).

¹⁶ У склопу монографије *Српска гробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина*, Митра Релић се позива на књигу *Приштина, Приштевци и време* као секундарни извор. Исто чини и Маја Стојковић у оквиру дипломског рада о приштинском корзоу, што указује на информативни садржај и значај књиге (Stojković, 2010).

3. Антрополошка интерпретација документарних филмова

Одабрани документарни филмови Радмиле Тодић Вулићевић,¹⁷ чији приступ се може окарактерисати као излагачки,¹⁸ подједнако као и књиге наведене ауторке, уоквирени су националним сентиментом, који се најпре огледа у пропратној музици, као и гласу наратора. Њихова тематика је различита, при чему се филм *Жути аутобус* издваја по квалитету, као најконцизније дефинисан.¹⁹ Могући допринос филмова проучавању присилних миграција Срба са Косова и Метохије биће размотрен интерпретацијом која прати њихов хронолошки след, и разматра основне представе којих се садржај дотиче.

Први од филмова *Погачом омеђен људски живот* (2013), сходно наслову, у централни фокус поставља српско нематеријално културно наслеђе, и то умеће прављења *стругане погаче* на подручју централног Косова, али и фигуру домаћице. Филм прати улогу погаче у животном циклусу и славском обреду, истичући тему гостопримства у први план. Постављено у шири контекст, изван перспективе српске културе представљене филмом, гостопримство чији значај често акцентују расељена лица,²⁰ неретко говорећи о њему у контексту суживота,²¹ потребно је размотрити, како показује Александар Павловић, као заједнички елемент српског и албанског наслеђа, који посе-

¹⁷ Издвојени филмови, према речима ауторке, приказивани су на филмском фестивалу у Грачаници, док је филм *Погачом омеђен људски живот* (2013) представљен и на *Фестивалу етнографског и антрополошког филма Етнокино* у Москви. На *Врмца фесту*, филм *Жути аутобус* награђен је за најбољи сценарио. Неки од филмова приказивани су и другим приликама, пројектног карактера, углавном мањем броју гледалаца.

¹⁸ Према типологији приступа снимању документарних филмова коју пружа Бил Николс, одабрани аматерски филмови сврставају се у категорију излагачког приступа, будући да њихов аудитивни слој има примат над визуелним садржајем (Nichols, 2017: 110).

¹⁹ Слободан Наумовић истиче да „снажно и непосредно осећање суштине снимане појаве“ одражава квалитет визуелне грађе (Наумовић, 1988: 122). У складу са тим, може се закључити да је тек у појединим сегментима филма *Жути аутобус* делимично нарушен визуелни склад, услед употребе недокументарног материјала (00:14:56-00:15:24).

²⁰ Гостопримство као значајан елемент суживота најизраженији је у исказима саговорника расељених из Призрена: „Мислим да сви који су одрасли у неком том граду у коме је било више нација, више религија, мислим да има и ту једну, стварно, лепоту, да то знају да цене. Да они више никад не могу да буду неки расисти, или нешто, значи они имају у себи већ да је кроз нормално, да слави ти комшија Бајрам, и да ти идеш после код њега на, на ове баклаве, и да он дође на Ускрс, да му ти обавезно даш јаја, њима је то било толико занимљиво. Значи да је то негде, одрастао си са тим, и теби је то кроз у реду. Ти не можеш, и да хоћеш, да тог неког мрзиш, значи, јер једноставно то, то је било нормално“ (ж., 1982. год., интервју обављен 21. јануара 2022. год.).

²¹ Теренски подаци поклапају се са закључцима које износи Сања Златановић у склопу истраживања друштвених стратегија „превазилажења граница“ успостављених етничким оквирима (Златановић, 2018: 307-316).

дује потенцијал превазилажења конфликтних интерпретација прошлости, тј. прихватања вишегласја (Pavlović, 2019: 18, 25, 91, 126, 127). Лана Павловић Алексић гостопримство тако посматра као „комплексан комуникациони ритуал“, који утиче на јачање интеркултуралног контакта (Pavlović Aleksić, 2012: 268). Исто указују и филозофска промишљања истицањем чињенице да дом, који цитирана ауторка третира као „предуслов гостопримства“, постаје приватно власништво тек посредством „норми“ које, према Кристоферу Јејтсу, „надилазе“ индивидуалност и позивају на промишљање „безусловног гостопримства“ (Pavlović Aleksić, 2012: 272; Yates, 2011: 268). У том смислу, тематски оквир филма индикативан је за даља истраживања културног и друштвеног живота Срба на Косову и Метохији.

Истовремено, уз нематеријално културно наслеђе, очување материјалног српског наслеђа на Косову и Метохији од пресудног је значаја са аспекта опстанка Срба на овом подручју, јер оно чини упориште њиховог континуитета. Залазећи у овај домен, филмом *Приштина: несавршена (незавршена) прича* (2016) ауторка приказује приштинско гробље, на чијем тлу се налазе православни, католички и јеврејски део. Филм је уједно апел за његово очување, будући да је оно суочено са израженом урбанизацијом околног простора, као и да је представљало предмет бомбардовања и гроболомства. За разлику од српског гробља у Призрену, које се одржава, гробље на Драгодану, како показује одабрани филмски материјал, али некада и сâм терен, запуштено је. Истовремено, измештање гробова са Косова и Метохије, пракса коју Српска православна црква не одобрава, и даље је актуелно. Описујући стање гробља на Драгодану, Митра Рељић напомиње, као што то филмом чини и ауторка, да је приштинско гробље довођено у још увек неутврђену везу са несталим и страдалим лицима у периоду током и након НАТО агресије (Рељић, 2020: 284). Изнете неповољне околности кореспондирају са закључком Весне Зарковић да Приштина представља „репрезентативни пример за проучавање живљења и преживљавања српског народа“ (Зарковић, 2019: 7-8), чиме се указује на потенцијалну улогу и значај одабраног материјала у процесу истраживања.

Уз тему наслеђа, ауторка се дотиче једног од најосетљивијих питања, а то је школство на Косову и Метохији. Наизглед, филм *Жути аутобус* (2018) не открива своју повезаност са процесом расељеништва. Међутим, застарели жути аутобуси којима ауторка путује централним Косовом, пратећи одлазак и повратак деце у школу, управо се крећу ка измештеним образовним установама. На тај начин филм осликава комплексне утицаје присиле на измештање Срба и неалбанаца, али и државних институција, које је повратно обликовало њихов положај. Приказујући напоре возача уложене у одржавање жутих аутобуса, њихове руте и оронуло, ауторка досеже до нивоа интеракције који би могао бити интерпретиран посредством појма *естети-*

ка свакодневице.²² *Естетика свакодневице*, као термин који Јурико Саито везује за „естетска питања инволвирана у наше опхођење према стварима у свакодневној употреби“, укључујући и предмете који не делују пријемчиво, појашњава реакције бриге и надања које изазивају жути аутобуси и њихове путање, у које је уцртана присила и детињство проведено у социјалној изолацији (Saito, 2007: 3; прев. Н.П.). Описани процеси указују на то како је присилне миграције могуће разумети тек сагледавањем њихових ширих последица по положај Срба на Косову и Метохији, тј. анализом *социјалне навигације* интерно расељених лица, при чему се поменути концепт, према дефиницији Хенрика Вига, односи на „праксу кретања унутар окружења које је већ сâмо по себи у стању покрета“ (Vigh, 2009: 425; прев. Н.П.).

Незаобилазно питање отвара се и филмом *Један дан живота* (2019), супротстављањем кадрова кретања горе описаних локалних аутобуса, и оних који грађане из других делова Србије довозе на Газиместан ради прославе Видовдана. Тим поступком монтаже разматра се утицај инструментализације националних симбола на живот Срба на Косову и Метохији. Приказивањем чина скандирања десничарске групе „Образ“, ауторка уводи наратив о нејединству,²³ који се уз описани мотив *дезорјентисаности*, присутан у књижевности, може третирати као индикатор деструктивних дејстава *културне трауме*. Истичући значај ове врсте наратива, Слободан Наумовић указује на реперкусије неразрешеног питања друштвеног нејединства, напомињући да су „дестабилизација демократског поретка, а потом и његов распад (breakdown of democratic regime)“ крајње инстанце које оно производи, упозоравајући да: „У таквим условима, екстремистичка решења постају истовремено све присутнија и све прихватљивија“ (Naumović, 2009: 292).

Ауторкин приступ теми наслеђа, опстанка Срба на Косову и Метохији, као и нејединства, услед израженог сензибилитета који она исказује, често се и сâма појављујући на филмском материјалу, у разговору, или здравици са мештанима, издваја одабрани материјал као инсајдерски извор за проучавање динамичног процеса сећања. Из изложеног могу се видети процеси који утичу на уједначавање културног памћења, али и фрагменти његовог преиспитивања, подједнако као и неке од тема путем којих се конституише флуидна заједница расељених лица.

²² Андреа Раклеш указује на то да је појам *естетика свакодневице* повезан са термином *социјална естетика*, који у употребу уводи Дејвид Мекдугал како би појаснио утицај организације простора и дневног ритма на понашање и перцепцију при истраживању и документовању једног сегмента образовног система у Индији (Racles, 2017: 11-13, 18-20; MacDougall, 1999).

²³ Наративи о нејединству анализирани су у склопу студије *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*, која издвојену проблематику третира са аспекта *унутаргрупних* односа Срба у Косовској Митровици (Павловић, 2021: 217-249).

4. Завршна разматрања

Контекстуалном антрополошком анализом одабраног стваралаштва ауторке Радмиле Тодић Вулићевић, размотрен је један од могућих начина допуне извора истраживања о расељеништву Срба са Косова и Метохије. Њиме је указано на то да разумевање положаја Срба на Косову и Метохији пружа дубље увиде у процес присилних миграција интерно расељених лица, кроз приказ комплексних последица конфликта које се одражавају на друштвену реорганизацију. Интерпретацијом текстуалне репрезентације, као и екранизације *културне трауме*, издвојени су кључни сегменти са аспекта ублажавања конфликтног потенцијала сећања.

У првом реду, уочавањем наратива о доживљају напуштености при текстуалној репрезентацији, као оних који се опирају инструментализацији, скренута је пажња на њихов катарзички капацитет, будући да отварају простор за емпатију и разумевање. Затим, издвојени су комплексни наративи о унутаргрупним и међуетничким односима, посредством којих је могуће уочити различите представе о суживоту. Обе истакнуте теме показале су се као поље унутар којег се изражава саморефлексија и исписују могући друштвени корективи.

Интерпретацијом одабране визуелне грађе, тематски разноврсне, потврђен је значај гостопримства, као елемента културног наслеђа који је важан са аспекта превазилажења конфликтних сећања. Осим тога, потцртана је неопходност очувања нематеријалног наслеђа и српских гробаља на Косову и Метохији, као значајних места памћења, чије скрнављење онемогућава конципирање суживота. Размотрена је и присила кретања у ширем друштвеном контексту, који даје подробније разумевање положаја расељених лица, узимањем у обзир последица измештања образовних и других институција. Напослетку, уочена је улога наратива о нејединству у конципирању *културне трауме* узроковане последицама НАТО агресије.

У наведеном контексту одабрана дела посматрана су као вид превазилажења друштвених проблема на нивоу формулација припадности, тј. *стратегија идентификације* и *саморазумевања*, активним осмишљавањем искуства расељеништва. У складу са тим, може се закључити да ослањањем на сопствене ресурсе при продукцији ауторка приказује услове отежаног живота и рада на Косову и Метохији, који уједно постају саставни део монтаже при реферисању на косовскометохијску реалност, повремено доприносећи документарности грађе, али каткад и одузимајући јој пуни капацитет.

Литература

- Anderson, 2006: B. Anderson, *Imagined Communities*. London · New York: Verso.
- Bakić, 2011: J. Bakić, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Службени гласник.
- Bakić Hejden, 2006: M. Bakić Hejden, *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju · I. P. „Filip Višnjić“.
- Бован, 2004: В. Бован, Библиографија косовско-метохијске периодике и издавачке делатности, у: *Српска књижевност на Косову и Метохији 1954–2000*. Косовска Митровица · Институт за српску културу – Приштина · Филозофски факултет – Косовска Митровица.
- Brubaker and Cooper, 2000: R. Brubaker & F. Cooper, Beyond “Identity”. Berlin: *Theory and Society*, XXIX-1, 1-47.
- Брујић, 2020: М. Брујић, Роман „Снежни човек“ Давида Албахарија. Антрополошко читање. Београд: *Етноантрополошки проблеми*, XV-1, 129-153.
- Brun, 2016: C. Brun, There is no Future in Humanitarianism: Emergency, Temporality and Protracted Displacement. UK: *History and Anthropology*, XXVII-4, 393-410.
- Vigh, 2009: H. Vigh, Motion Squared. A Second Look at the Concept of Social Navigation. California: *Anthropological Theory*, IX-4, 419-438.
- Gorunović, 2019: G. Gorunović, Phenomenology of Native Autobiographic-memoir Text – Interpretative Exercise of Schutzian Perspective. Beograd: *Antropologija*, XIX-1, 51-64
- Горуновић, 2015: Г. Горуновић, Етнобиографија једне Оравчанке: антрополошки контекстуални приступ тексту. Београд: *Књижевна историја*, XLVII-157, 319-332.
- Денић, 2011: С. Денић, *Прогон и завичај*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.
- Ђерић, 2010: G. Đerić, *Prošlost u sadašnjosti: prilozi prenosu sećanja kroz vreme*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju · I. P. „Filip Višnjić“.
- Зарковић, 2019: В. Зарковић, *Приштина на размеђи векова*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Златановић, 2011: С. Златановић, Дискурзивно обликовање „других“: српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту. Београд: *Гласник Етнографског института САНУ*, LIX-2, 77-97.
- Златановић, 2018: С. Златановић, *Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Гласник Етнографског института САНУ.
- Јевтовић, 2004: М. Јевтовић, Стваралачки подстицаји развоја издаваштва, у: *Српска књижевност на Косову и Метохији 1954–2000*. Косовска Митровица · Институт за српску културу – Приштина · Филозофски факултет – Косовска Митровица.

- Yates, 2011: C. Yates, *Between Mourning and Magnetism. Derrida and Waldenfels on the Art of Hospitality*, in: *Phenomenologies of the Stranger. Between Hostility and Hospitality*. New York: Fordham University Press, 258-273.
- Јокић, 2004: Б. Јокић, *Мартовски погром на Косову и Метохију: 17-19. март 2004. године: с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа*. Београд: Министарство културе Републике Србије · Музеј у Приштини.
- Cullen Dunn, 2014: E. Cullen Dunn, *Humanitarianism, Displacement, and the Politics of Nothing in Postwar Georgia*. Cambridge: *Slavic Review*, LXXIII-2, 287-306.
- Kovačević i Antonijević, 2018: I. Kovačević i D. Antonijević, *Dva pripovedanja identiteta*. Београд: *Етноантрополошки проблеми*, XIII-1, 41-63.
- Kuljić, 2006: Т. Кулјић, *Kultura sećanja*. Београд: Ћигоја.
- MacDougall, 1999: D. MacDougall, *Social Aesthetics and the Doon School*. US: *Visual Anthropology Review*, 1, 3-20.
- Наумовић, 1988: С. Наумовић, *Питање визуелне грађе у етнологији*. Београд: *Етнолошке свеске*, IX, 113-123.
- Наумовић, 1999: С. Наумовић, *“Касапи са Балкана”: митови и погрешне представе о распаду Југославије*. Београд: *Nova srpska politička misao*, VI-1-2, 57-77.
- Naumović, 2009: S. Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију · I. P. „Filip Višnjić“.
- Nichols, 2017: B. Nichols, *Introduction to Documentary*. Bloomington: Indiana University Press.
- Noris, 2018: D. Noris, *Duhovi kruže Srbijom: književno predstavljanje istorije i rata*. Београд: Geopoetika.
- Ochs and Capps, 1996: E. Ochs & L. Capps, *Narrating the Self*. California: *Annual Review of Anthropology*, 25, 19-43.
- Pavlović, 2019: A. Pavlović, *Imaginarni Albanac: simbolika Kosova i figura Albanca u srpskoj kulturi*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
- Павловић, 2021: А. Павловић, *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Pavlović Aleksić, 2012: L. Pavlović Aleksić, *O gostoprимstvu i inovativnosti*. Београд: *Kultura*, 137, 261-285.
- Racleș, 2017: A. Racleș, *Social Aesthetics and Plastic Flowers in Home-making Processes*. Brazil: *Revista Confluências Culturais*, VI-2, 9-21.
- Рељић, 2020: М. Рељић, *Српска гробља на Косову и Метохију: уништена споменичка и језичка баштина*. Нови Сад: Матица српска.
- Saito, 2007: Y. Saito, *Everyday Aesthetics*. New York: Oxford University Press.
- Saint Arnault and Sinko, 2021: D. Saint Arnault & L. Sinko, *Comparative Ethnographic Narrative Analysis Method: Comparing Culture in Narratives*. California: *Global Qualitative Nursing Research*, VIII, 1-8.

- Сикимић, 2004: Б. Сикимић, Избегличко Косово, у: *Избегличко Косово, Лицеум* 8. Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 7-10.
- Сикимић, 2005: Б. Сикимић, Антрополошко-лингвистичка истраживања расељених лица са Косова и Метохије: живот у колективном центру, у: *Зборник радова Учитељског факултета* 14. Лепосавић: Учитељски факултет, 89-102.
- Stojković, 2010: М. Stojković, Korzo u Prištini (1930-1999. godine), diplomski rad. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Ђирковић, 2012: С. Ђирковић, *Стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије*. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Fagerlid and Tisdel, 2020: С. Fagerlid & М. А. Tisdel, *A Literary Anthropology of Migration and Belonging. Roots, Routes, and Rhizomes*. London: Palgrave Macmillan.
- Hejden, 1999: R. M. Hejden, *Skice za podeljenu kuću: Ustavna logika jugoslovenskih sukoba* (prev. Gordana Vučićević). Beograd: Samizdat B92.
- Sztompka, 2000: P. Sztompka, Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. California: *European Journal of Social Theory*, III-4, 449-466.

Извори

- Тодић Вулићевић, 1997: Р. Тодић Вулићевић, *Ноћим у облаку*. Приштина: Нови свет.
- Тодић Вулићевић, 1998: Р. Тодић Вулићевић, *Лазаричке песме у селу Заскок код Урошевца*. Приштина: Покрајинска и универзитетска библиотека.
- Тодић Вулићевић, 1999: Р. Тодић Вулићевић, *Приштина, Приштевци и време*. Нови Сад: Матица српска.
- Тодић Вулићевић, 2003: Р. Тодић Вулићевић, *Косово и Метохија: имање и немање*. Нови Сад: Матица српска.
- Тодић Вулићевић, 2005: Р. Тодић Вулићевић, *Мене воли један пас*. Рума: Српска књига.
- Тодић Вулићевић, 2006 [1995]: Р. Тодић Вулићевић, *Мали одмор: Споменар приштинске гимназије*. Ниш: Цмик.
- Тодић Вулићевић, 2007: Р. Тодић Вулићевић, *У скривницама своје душе*. Грачаница: Дом културе „Грачаница“.

Документарни филмови

- Dubina II* (2016). Dokumentarni film. Ognjen Glavonić. Srbija, Francuska: Non-aligned Films, Fond za humanitarno pravo, Cinema Defacto, (01:20:00).
- Жути аутобус* (2018). Документарни филм. Радмила Тодић Вулићевић. Србија: самостална продукција, (00:21:43).

- Један дан живота* (2019). Документарни филм. Радмила Тодић Вулићевић. Србија: самостална продукција, (00:14:28).
- Погачом омеђен људски живот* (2013). Документарни филм. Радмила Тодић Вулићевић. Србија: самостална продукција, (00:11:16).
- Приштина: несавршена (незавршена) прича* (2016). Документарни филм. Радмила Тодић Вулићевић. Србија: самостална продукција, (00:32:45).
- Ратне приче са Кошара* (2019). Документарни филм. Слађана Зарић. Србија: РТС, Застава Филм, (01:47:00).
- Ратне приче са Паитрика* (2019). Документарни филм. Слађана Зарић. Србија: РТС, Застава Филм, (01:20:00).
- Чекајући Давора* (2021). Документарни филм. Радмила Тодић Вулићевић. Србија: самостална продукција, (00:30:03).

Nevena Petković

PROTRACTED DISPLACEMENT AND CULTURAL MEMORY: ANTHROPOLOGICAL CASE STUDY ON REPRESENTATION OF LIFE OF SERBS IN KOSOVO AND METOHİJA

Summary

Given that anthropological work is a collaborative endeavour, this paper focuses on analysing collective memory practices through material gathered during interviews with the interlocutors from the fieldwork on displacement of Serbs from Kosovo and Metohija conducted in Niš, Belgrade, and in the region of Kosovo and Metohija in the period from 2020. to 2022. Through contextual analyses of literature and documentary films about the life of Serbs in Kosovo and Metohija, this case study examines social, political and cultural circumstances which affect the production of chosen works. The amateur documentary films *Life Defined by a Loaf* (2013), *Pristina: Imperfect (Unfinished) Story* (2016), *Yellow Buss* (2018), *Vidovdan: One Day of Life* (2019) and books *Pristina, Pristinians and Time* (1999), *Kosovo and Metohija: to have and to have not* (2004) of one of the main interlocutors, Radmila Todić Vulićević, who is herself a displaced person, are taken as primary material for the case study and compared with narratives collected during fieldwork. Since the paper is covering the fields of visual anthropology and anthropology of literature, the methodology is based on anthropological premises that memory is intersubjective. Treatment of memory as a social process therefore allows analysis of imagological aspects of the chosen works. The main aim is to contribute to the understanding of how remembering and forgetting intertwine in periods of social and cultural upheavals, and of the effects of post-war conditions on the life of Serbs in Kosovo and Metohija, as well as displaced persons.

Key words: internally displaced persons, protracted displacement, Kosovo and Metohija, Serbs, cultural memory, anthropology of literature, visual anthropology.